

UOT: 582.21.3

HƏMİDƏ SEYİDOVA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILAN
MAKROMİSETLƏRİN TƏDQIQI VƏZİYYƏTİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mikobiotasında yayılan makromisetlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan tədqiqat işlərinin nəticələri təhlil edilmişdir. Aparılan çoxillik tədqiqatlara və ədəbiyyat məlumatlarına əsaslanaraq ərazidə makromisetlərin müxtəlif qruplarına daxil olan 16 fəsilə, 45 cins, 84 növ Naxçıvan mikobiotası üçün, 4 cins- Mycenastrum Desv., Tephrocybe Donk, Leucocortinarius (J.E.Lange) Singer, Trichaster Czern., 18 növ isə Azərbaycan mikobiotası üçün ilk dəfə aşkar olunmuşdur. Məqalədə növlərin eko-trofik xüsusiyyətləri, yayılma qanunauyğunluqları və istifadə perspektivləri haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: makromisetlər; növ tərkibi, eko-trofik xüsusiyyət, yayılma zonası.

Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da mikroskopun kəşfinə qədər göbələklərin öyrənilməsi məhz makromisetlərlə başlamışdır. Makromisetlərə müxtəlif göbələk qruplarını birləşdirən buynuzcuqlular (*Clavariales*), kasa formalı növlər (*Pezizales*), quzuqarnı və dombalan kimi kisəli növlər, habelə qəribə və maraqlı formalara malik qasteromisetlər daxil edilir.

Makromisetlər təbiətdə çox geniş yayılmışlar. Onlara bütün bitkilik tiplərində, meşələrdə, çəmənliklərdə, bağlarda, bataqlıqlarda, otlaqlarda, yaşayış məntəqələrində, şumlanmış torpaqlarda, oduncaq və taxta üzərində, bir sözlə müxtəlif substratlarda rast gəlinir. Saprotrof makromisetlər çürümüş xəzəli və digər bitki qalıqlarını parçalayaraq meşələrin təbii sanitariyası rolunu oynayır, torpağın münbitliyinin formalaşmasında fəal iştirak edirlər. Simbiotrof makromisetlər ağac və kol bitkilərinin mikorizayaradıcıları olub öz simbiotlarının su-mineral qidalanmasını təşkil edirlər. Makromisetlər fitosenozların aparıcı populyasiya əmələ gətirən strukturları olaraq meşə ekosistemlərinin həyat fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır, bitki qalıqlarının minerallaşması prosesində fəal iştirak edərək meşələrin böyüməsinə və məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərilir.

Makromisetlərdən həm də qida xammalının mənbəyi və müalicəvi maddələrin produsenti kimi xalq təbabətində çox geniş istifadə edilir. XVII əsrin Azərbaycan alimi Məhəmməd Möminin K.Linneydən təxminən bir əsr öncə göbələyə “yarpaqsız, gülsüz bitkidir” demişdir. Müəllif “Təhfətül Möminin” əsərində göbələklər, xüsusilə yeməli göbələklər haqqında da məlumatlar vermişdir. Əsərdə ətraflı təsviri verilən göbələk görünür ki, Azərbaycanın hər yerində yayılan və əhali tərəfindən ağ göbələk adı ilə toplanılan və çox həvəslə yeyilən şampinyondur [2, s.15].

Göbələklər, xüsusilə makromisetlər praktik olaraq bütün ekosistemlərin əsas tərkib hissəsi kimi biodestruksiya proseslərində fəal iştirak edərək, biogen maddələrin həyat tsikllərinə qayıtmasını təmin edirlər. Üzvü maddələrin parçalanmasında digər göbələklər kimi makromisetlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Hal-hazırda ədəbiyyat məlumatlarına [3, s. 5] görə elmdə 120 minə yaxın göbələk növünün məlum olmasına baxmayaraq onlar ən az öyrənilmiş qruplardan biri hesab edilir. Buna görə də göbələklərin tədqiqi daima mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müasir mikobiotanın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də regionlarda müxtəlif qruplara daxil olan makromisetlərin növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, yayılma zonalarının müəyyənləşdirilməsi və bioresurs potensialının öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Belə regionlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Ərazinin təbiəti makromisetlərin öyrənilməsi üçün əlverişli sayıla bilər. Ərazidə yayılmış göbələklər haqqında ümumi məlumatlar [7, s. 76, 8, s. 15] verilməsinə baxmayaraq, makromisetlərin taksonomik tərkibi, yayılması və bioresurs potensialı araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, muxtar respublika ərazisində mikobiotanın öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərinə qədər epizodik və təsadüfi xarakter daşımışdır. Belə ki, göbələklərin və göbələk mənşəli xəstəliklərin tədqiqi mütəxəssis mikoloqlar tərəfindən deyil, floristik tədqiqatlar aparan botaniklər tərəfindən öyrənilmişdir. Ərazidə yayılan göbələklərə aid məlumatlara 1914-cü ildə Y.N.Voronovun, 1928-ci ildə V.Y.Ulyanişevin, 1947-ci ildə isə C.A.Cəfərovun əsərlərində rast gəlinir. Sonrakı illərdə Naxçıvan MR-in bitki və florasını öyrənmək məqsədi ilə əraziyə edilən ekspedisiyalar zamanı A.A.Qrosseym, L.İ.Prilipko, Y.M.İsayev, Y.Y.Heydeman, Y.Y.Karyagin, Y.Y.Hacıyev və digər botaniklər tərəfindən mikoloji materiallar toplanılmışdır. Toplanılan materiallar tədqiq edilmiş, Qafqaz, Azərbaycan və Naxçıvan mikobiotası üçün yeni-yeni növlər təsvir edilmişdir [8, s. 5].

1961-ci ilə qədər aparılan tədqiqatlar zamanı ərazidə 78 növ göbələk qeydə alınmışdır ki, bunların da əksəriyyəti *Perenosporales*, *Uredinales* və *Ustilaginales* sırasının nümayəndələri olmuşdur [8, s. 6].

Muxtar respublikanın mikobiotasına aid tədqiqatlar sistemli şəkildə 1961-ci ildə T.M.Axundov tərəfindən aparılmışdır. Mikoloji materiallar eyni zamanda həm ayrı-ayrı bitkilərin xəstəlikləri, həm də göbələk qruplarının növmüxtəlifliyini öyrənərkən toplanılmışdır. Onun tədqiqatları əsasən muxtar respublika şəraitində parazit və saprofit göbələklərin ali bitkilərlə konsortiv əlaqələrini öyrənməkdən ibarət olmuşdur. T.M. Axundov “Микофлора Нахичеванской АССР” monoqrafiyasında *Polyporaceae*, *Boletaceae*, *Agaricaceae* və *Gasteromycetes* qrupuna daxil olan 23 növün adını qeyd etmişdir ki, onlar da əsasən Ordubad və Şahbuz rayonlarının ərazilərində yayılmışdır [8, s. 42].

2005-ci ildən isə tərəfimizdən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun papaqlı göbələkləri öyrənilmiş, onların sistematik tərkibi, yayılma əraziləri dəqiqləşdirilmiş və istifadə imkanları araşdırılmışdır [5, s. 4; 6, s. 19].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şahbuz rayonu ərazisində 93 növ papaqlı göbələyin yayılması müəyyənləşdirilmişdir ki, onlardan da 16 fəsilə, 45 cins, 84 növ Naxçıvan mikobiotası üçün, 4 cins – *Mycenastrum* Desv., *Tephrocybe* Donk, *Leucocortinarius* (J.E.Lange) Singer, *Trichaster* Czern., 18 növ isə – *Leucoagaricus nymphaeum* (Kalchbr.) Bon, *Lycoperdon nigrescens* Pers., *L. spadiceum* Schaeff., *Calvatia gigantea* (Batsch) Lloyd, *Mycenastrum corium* (Guers.) Desv., *Agrocybe arenicola* (Berk.) Singer, *Psilocybe semilanceata* (Fr.) P.Kumm., *Pleurotus eryngii* (DC.) Quel., *Clitocybe candida* Bres., *Tricholoma sejunctum* (Sowerby) Quel., *Leucocortinarius bulbiger* (Alb. & Schwein.) Singer, *Tephrocybe rancida* (Fr.) Donk, *Psathyrella frustulenta* (Fr.) A.H.Smith., *Naucoria cerodes* (Fr.) P.Kumm., *Hygrophorus nitidus* Berk. et M.A.Curtis., *Marasmius collinus* (Scop.) Singer, *Geastrum minimum* Schwein., *Trichaster melanocephalus* Czern. Azərbaycan mikobiotası üçün ilk dəfə olaraq göstərilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar zamanı, papaqlı göbələklərin eko-trofik xüsusiyyətləri öyrənilmiş növlərdən 52 növün humus saprotrofu, 22 növün ksilotrof, 11 növün döşənək saprotrofu, 13 növü mikoriza əmələ gətirən, 3 növün isə kaprotrof olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, papaqlı göbələklərin 25 növü aşağı dağlıqda, 85 növü orta dağlıqda, 18 növü isə yüksək dağlıqda yayılmışdır. Tədqiqat ərazisində papaqlı göbələklərin 42 yeməli, 30 yeməli olmayan və 6 zəhərli növün yayıldığı müəyyən edilmişdir [6, s. 86-127].

Bəzi növlərin nadir və itməkdə olduğu nəzərə alınaraq onların qorunması tədbirləri işlənib hazırlanmışdır. Aşkar edilən növlərdən *Macrolepiota nympharum* (Kolchbr.) Wasser (*M. Puellaris* (Fr.) M.M.Moser) və *Terfezia leonis* Tul. növlərinin yayılma arealının azaldığı nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabına salınmışdır [1, s. 275-282]. *Calvatia gigantea*, *Mycenastrum corium*, *Leucocortinarius bulbiger*, *Trichaster melanocephalus*, *Leucoagaricus nympharum* növlərinin isə nadir və məhv olma təhlükəsi altında olduğunu nəzərə alaraq gələcəkdə yazılacaq Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı kitabı"na salınması məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Beləliklə, aparılan elmi-tədqiqat işlərinin çoxsahəli olmasına və yeni-yeni növlərin aşkar edilməsinə baxmayaraq, heç bir tədqiqat işində muxtar respublikanın mikobiotasında makromisətlərin növ tərkibi dəqiqləşdirilməmiş, biomorfoloji xüsusiyyətləri, yayılma qanunauyğunluqları öyrənilməmiş və istifadə imkanları tam araşdırılmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabı. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 676 s.
2. Mehdiyeva N.Ə. Mikologiya. Bakı: Mütərcim, 2006, 300 s.
3. İbrahimov A.Ş., Abdulova Z.A., Mehdiyeva L.N. Mikologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 324 s.
4. Sadıqov A.S. Azərbaycanın yeməli və zəhərli göbələkləri. Bakı: Elm, 2007, 124 s.
5. Seyidova H.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda yayılan papaqlı göbələklər: Biol. üzrə fəls. dokt. ... diss. avtoref. Bakı, 2011, 24 s.
6. Seyidova H.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda yayılan papaqlı göbələklər. Bakı: Ləman, 2017, 168 s.
7. Ахундов Т.М. О флоре грибов Нахичеванской АССР / Материалы Закавказской конференции по споровым растениям. Баку, 1965, с. 75-78.
8. Ахундов Т.М. Микофлора Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1979, с. 166.
9. Сеидова Г.С. Шляпочные грибы Шахбuzского Государственного Природного Заповедника Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана // Заповедное дело в Украине, 2010, т. 16, вып. 2, с. 36-40.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hemide_seyidovv@mail.ru

Hamida Seyidova**STATE OF STUDY OF MACROMYCETES DISTRIBUTED
IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

The results of studies carried out in connection with the study of macromycetes of the mycobiota of the Nakhchivan Autonomous Republic are analyzed. According to the data of many years of research and literature data, 16 families, 45 genus and 84 species belonging to different groups of macromycetes were indicated by us for the first time for the Nakhchivan mycobiota, and 4 genus (*Mycenastrum* Desv., *Tephrocybe* Donk, *Leucocortinarius* (J.E.Lange) Singer, *Trichaster* Czern.) and 18 species – for the Azerbaijan's mycobiota. The paper provides data on the ecological and trophic characteristics of species, patterns of distribution and use prospects.

Keywords: *macromycetes, species composition, ecological and trophic peculiarity, distribution zone.*

Гамида Сеидова**СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕННОСТИ МАКРОМИЦЕТОВ, РАСПРОСТРАНЕННЫХ
В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Проанализированы результаты исследований, проведенных в связи с изучением макромицетов микобиоты Нахчыванской Автономной Республики. По данным многолетних исследований и литературных данных, 16 семейств, 45 родов и 84 вида, принадлежащих к разным группам макромицетов, нами впервые указаны для нахчыванской микобиоты, а 4 рода (*Mycenastrum* Desv., *Tephrocybe* Donk, *Leucocortinarius* (J.E.Lange) Singer, *Trichaster* Czern.) и 18 видов – для Азербайджанской микобиоты. В статье приведены данные об эко-трофических характеристиках видов, закономерностях распространения и перспективах использования.

Ключевые слова: *макромицеты, видовой состав, эколого-трофическая особенность, зона распространения.*

(Akademik Tariyel Talıbov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.05.2021
Son variant 01.06.2021**